

С.М. Симоненко

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СТРАТЕГІАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ПОБУДОВИ МОДЕЛІ ВІЗУАЛЬНО-МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Метою нашого дослідження є визначення основних принципів стратегіально-семантичного підходу до побудови теоретико-емпіричної моделі візуально-мисленнєвої діяльності. У досягненні своєї мети ми ґрунтувалися на дослідженнях з цієї проблеми гештальтпсихологів та когнітивних психологів, а також, на основних положеннях культурно-історичної теорії розвитку вищих пізнавальних функцій Л.С. Виготського; операціональній концепції інтелекту Ж. Піаже; основних принципах системного та діяльнісного підходу, розроблених у вітчизняній психологічній науці (Б.Г.Ананьєв, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн); єдиній теорії психічних процесів Л.М. Веккера; концепції образу світу О.М. Леонтьєва; розробках з проблеми візуально-мисленнєвої діяльності В.П. Зінченка; генетичній психології С.Д. Максименка; стратегіальному підході до дослідження творчої діяльності В.О. Моляко; теорії емоційної регуляції пізнавальної діяльності О.Я. Чебикіна; континуально-ієрархічній концепції особистості О.П. Саннікової; наукових розробках у галузі психосемантики В.Ф. Петренка, О.Г. Шмельова, О.Ю. Артем'євої.

Одним із основоположників вивчення психічних процесів як діяльності є І.М. Сеченов. Його погляди засновані на положенні про те, що органи зовнішніх відчуттів здійснюють безпосередній зв'язок організму з предметною діяльністю, і ці відчуття споконвічно є «об'єктивованими», співвіднесеними з нею. Важливими, на наш погляд, у розумінні специфіки візуально-мисленнєвого образу є ідеї Л.С. Виготського [2], О.М. Леонтьєва [3] про багаторівневу будову предметного образу, порівняв «розгортання» плану його змісту, розуміння образу як процесу, котрий має значеннєву природу, свої особистісні смисли та чуттєву предметність.

Впровадження в психологічну науку системного підходу, як «регулятиву, покликаного розкрити системність пізнавального об'єкту» (Б.Ф. Ломов) [5], дало можливість розглядати вищі психічні функції як системні утворення, що організуються за певними системними підходами, принципами.

Виходячи з принципів системного підходу, системне дослідження передбачає генетичний аналіз, коли явище розгортається в часі, тобто має початок, тривалість і кінець; визначає нерозривний зв'язок структури й еволюції, функціонування та розвитку (В.А. Барабанщиков, Д.Н.Завалішина); необхідним є розгляд психічних явищ як системи ієрархічно організованих рівнів (О.В. Брушлінський), як багаторівневих (К.О. Абульханова-Славська), таких, рівнева організація яких носить історичний характер (Ж. Піаже, Я.О. Пономарьов, М.С.Роговін). Виявлення конкретних механізмів руху психічного, що відкривається суб'єктові у формах відчуття, думки, уявлення чи почуття, має цільовий характер. Основним у встановленні міжсистемних відносин є системотвірний фактор (Б.Ф. Ломов), який визначає особливості психічного відображення предмета, характер діяльності, рівні та динаміку її регуляції.

У руслі системного підходу реалізуються такі підходи, як знаковий, мовний (М.М. Бахтін, Л.С. Виготський), суб'єктно-діяльнісний (С.Л. Рубінштейн, К.О.Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський та ін.) та діяльнісний (П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, В.П.Зінченко, О. М. Леонтьєв, О.Р. Лурія та ін.), що нерозривно пов'язані між собою й утворюють діяльнісну парадигму, як цілісний методологічний фундамент для дослідження психічних явищ. З позицій цього підходу суб'єкт не тільки самореалізується і виявляється в «актах своєї творчої самодіяльності», але

й у ній «утворюється і визначається» [6, с.438]. У рамках суб'єктно-діяльнісної парадигми суб'єкт розглядається як якісно визначений спосіб узгодження зовнішніх і внутрішніх умов активності, центр координації всіх психічних процесів, станів, властивостей, здібностей, можливостей (і обмежень) особистості щодо об'єктивних і суб'єктивних (цілі, домагання, задачі) умов діяльності, спілкування тощо. На підставі того, що він робить, можна визначити те, ким він є [8: 331].

Виходячи з цього, діяльність є завжди суб'єктною, вона є взаємодією суб'єкта з об'єктом, тобто вона є предметною, змістовною і має самостійний творчий характер. Це дає підстави розглядати візуально-мисленнєву діяльність як діяльність суб'єкта, за якої суб'єкт і його психіка – не дві системи, а одна. При цьому суб'єктом є не психіка людини, а людина, що володіє психікою, не ті чи інші психічні властивості, а сама людина, котра живе в певному культурно-буттєвому полі, привласнює і реалізує його зміст у діяльності і спілкуванні.

З огляду на розглянуті положення психіка розглядається як континуально-генетичне утворення, в якому всі стадії розвитку не є відокремленими одна від одної, а виростають одна з одної, безупинно переходячи одна в одну, і зокрема мислення розглядається не тільки як діяльність, а й як невпинний, недиз'юнктивний психічний процес аналізу, синтезу й узагальнення, що постійно змінюється з урахуванням нових і тому ще багато в чому невідомих обставин життя цього суб'єкта.

За допомогою такого гранично пластичного, мобільного процесу, котрий невпинно формується, індивід визначає нові для себе, зовсім конкретні умови й вимоги виниклої задачі з попередньої проблемної ситуації, відповідно використовуючи і перетворюючи вже наявні в нього відносно стабільні розумові операції, формуючи нові інтелектуальні дії та відносини [6].

Основне твердження С.Л. Рубінштейна про те, що мислення завжди функціонує як процес взаємодії суб'єкта з об'єктом, підтвердили численні експериментальні дослідження (О.В. Брушлінський, М.І. Воловиков, Я.О. Пономарьов, О.К. Тихомиров та ін.). Вони довели, що процес мислення є розгорнутим у часі й може бути реалізованим за допомогою різних систем засобів, дій і операцій. Експериментальні дослідження такої безперервності проведені О.В. Брушлінським та іншими дослідниками.

До складу цих відносин належать відносини людини до об'єкта пізнання, що змінюється у процесі мислення, відкриваючи нові якості об'єкта. Суб'єкт водночас дедалі адекватніше визначає їхнє значення для своєї діяльності та спілкування. Важливим є те, що в процесі самого мислення формується мотивація для його подальшого перебігу. Виходячи з цього підходу до проблеми мислення, категорії «значення» і «смісл» виступають як ступені процесу розкриття і переживання суб'єктом різних якостей того самого об'єкта пізнання. Таким чином, «загальний механізм», за висловом С.Л. Рубінштейна [6: 344], аналіз через синтез забезпечує безперервність психічного як процесу, і мислення зокрема. Реалізується творча природа мислення як пошук і відкриття свідомістю суб'єкта істотно нового (як у суб'єктивному, так і в об'єктивному плані).

Важливим виявилось положення про те, що дія суб'єкта є основною одиницею аналізу пізнавальних процесів загалом і мислення зокрема. Саме з нього випливає необхідність вивчати структуру мисленнєвих процесів, оскільки будь-яка дія є поліфункціональною і

відповідно може входити як складова в різні пізнавальні структури.

На терені діяльнісного підходу мислення в сучасній психології розуміється й вивчається як складно-структурована психічна діяльність, не осягнута повністю свідомістю, що має різнобічні відносини з чуттєвими процесами, образами й практичними діями, з мовою та попереднім досвідом. Ця складна система зв'язків зумовлює опосередкований характер мислення й визначає його основну функцію узагальненого пізнання суттєвих відношень і властивостей об'єкта.

У психологічній науці візуальне мислення визначається як один із способів розв'язання інтелектуальних завдань з опорою на внутрішні візуальні образи, а також як вид мислення, продуктом якого є породження нових образів і створення нових візуальних форм, які несуть певне змістове навантаження і роблять значення видимим.

У шереху досліджень (А.В. Брушлінський, Л.М.Веккер, П.Я. Гальперін, В.В.Давидов, Д.Н. Завалішина, Б.Ф. Ломов, В.Д. Рубахін, В.П. Зінченко, Г.С.Костюк, О.Р. Лурія, С.Д.Максименко, О.М. Магюшкін, Н.О. Менчинська, В.О.Моляко, С.Л. Рубінштейн, О.К. Тихомиров, М.О. Холодна, І.С. Якиманська) були визначені механізми та структура мисленнєвої діяльності. Так, було з'ясовано, що принципове значення дій у здійсненні процесу мислення полягає в тому, що вони забезпечують усі специфічні види взаємовідносин суб'єкта з об'єктом. Виділення й аналіз різних за природою, характером і рівнем мисленнєвих дій, дослідження їх формування, розвитку, взаємозв'язків дає змогу повніше вивчити структуру мислення й глибше зрозуміти його психологічну природу. На думку С.Л.Рубінштейна, "мислення не просто супроводжується дією або дія мисленням; дія - це первинна форма існування мислення" [6: 362].

В.В. Давидов називає розумну предметну дію генетично вихідною інтелектуальною операцією, що є основою всього мислення. П.Я. Гальперін розглядає дію як генетично вихідну одиницю, з якої "проростає" мислення за законами інтеріоризації, чи (за О.В. Запорожцем) - за законами диференціації. За цими авторами, продуктивність вищих психічних функцій, їх розвиток відбувається в різних видах людської діяльності: ігровій, навчальній, трудовій тощо. Операціональний склад цих видів діяльності складає фундамент для розвитку вищої психічної діяльності.

Підґрунтям для дослідження поставлених у нашій роботі цілей є основні принципи генетичної психології, розроблені С.Д. Максименком: аналізу за одиницями (визначення вихідного суперечного відношення, що породжує клас явищ як ціле), історизму (принцип єдності генетичної та експериментальної лінії дослідження), системності (принцип цілісного розгляду психічних утворень), проектування (принцип активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах). Важливим, на наш думку, є те, що, на відміну від генетичної епістемології (за Ж. Піаже), яка вивчає лише розвиток понять, судження і умовиводи у дітей різного віку, генетична психологія дає змогу вивчати психічні процеси взагалі, та візуальне мислення зокрема, як суб'єктивні процеси зародження нових психічних явищ, які були в надрах попередніх, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених передумов [9: 6-7].

Мислення як вища пізнавальна діяльність регулюється механізмами мотиваційно-цільової регуляції та емоційної регуляції. Досліджуючи емоційну регуляцію навчальної діяльності, О.Я. Чебикін [10] дійшов висновку, що емоційна регуляція посідає важливе місце у структурі пізнавальної діяльності взагалі та творчій діяльності зокрема. Функцією емоцій є внутрішня сигналізація про формування таких новоутворень, які ведуть до перетворення предмета діяльності у відповідності із закономірностями його розвитку: перша стадія

пов'язана із освоєнням окремих дій і характеризується ситуативним інтересом, формуванням механізмів прийняття конкретних проміжних цілей, друга - з розвитком стійкого пізнавального інтересу, де відбувається смислоутворення і розкладання кінцевої мети в системі проміжних цілей. На третій стадії виникає узагальнений вибірковий інтерес, який стає спонукальною мотивацією до діяльності. Виходячи з цього, ми можемо розглядати візуально-мисленнєву діяльність як таку, що регулюється механізмами мотиваційно-емоційної регуляції як на рівні самого процесу, так і на рівні свого результату - візуально-мисленнєвого образу, що має творчу пізнавальну природу.

Мисленнєвий процес може протікати на різних рівнях і в різних специфічних системах відношень з об'єктом. Розгорнутість у часі, типова багатогранність дій, їх різнорівневність та інші характерні особливості зумовлюють складну організацію мисленнєвої діяльності. Визначення структури мислення полягає в необхідності виділення й аналізу його механізмів та окремих форм відображення як результату різнорідних мисленнєвих процесів.

Найвищим рівнем мисленнєвої діяльності є її творчий рівень, структура якого та механізми на рівні стратегіально-діяльнісного підходу були досліджені В.О. Моляко, який у своїх працях відзначає велику роль візуального мислення у процесі розв'язання творчих задач у конструкторській діяльності.

Завдяки численним науковим розробкам, у сучасних теоретичних і експериментальних дослідженнях пізнавальних процесів усе більш явно відбувається стирання меж, котрі були намічені традиційною функціональною психологією, між процесами сприймання, пам'яті, мислення. Це, у свою чергу, сприяло побудові гіпотез про структуру й операціональний склад вищих пізнавальних процесів.

Подолання традиційної емпіричної позиції, відповідно до якої мислення, пам'ять, сприймання є самостійними функціями, введення генетичного підходу в дослідження дало можливість виділити як основний об'єкт у їх вивченні різні форми предметної, осмисленої пізнавальної діяльності і, у свою чергу, сприяло зближенню, встановленню взаємозв'язків операціонального складу на рівні пізнавальних дій між цими пізнавальними процесами.

Структура психічної діяльності, як свідчать дослідження (О.Ю. Артем'єва, В.П.Серкин, Ю.К. Стрелков, О.О. Гостев, В.В.Петухов, Р.М. Грановська, О.М. Леонтьєв, Д.О.Леонтьєв, В.Ф.Петренко, О.Г. Шмельов), змінюється залежно від складу пізнавальних дій і від алфавіту оперативних одиниць пам'яті, від тих семантичних перетворень, які має суб'єкт.

У ряді досліджень (Т.П.Зінченко, Ж.Піаже, Б.Інелдер, А.О.Смирнов) показано вирішальну роль мисленнєвих схем в організації мнемічних і перцептивних процесів. Так, зокрема, механізм дії мисленнєвих схем включається в момент сприймання інформації, її запам'ятовування, він діє як чинник організації під час збереження інформації та бере участь у її відтворенні.

Реалізація задач зближення перцептивних, мнемічних і мисленнєвих процесів сприяла розробка мікроструктурного аналізу короточасних психічних процесів як у зарубіжній (Р.І. Хейбер), так і вітчизняній психології (В.П. Зінченко).

Мікроструктурний аналіз дає можливість розкрити зміст окремих функціональних блоків, що беруть участь у перетворенні інформації в перцептивних, мнемічних, мисленнєвих процесах у різних галузях практичної діяльності. Виходячи з цього, у шерехі сучасних вітчизняних досліджень психіка розглядається як функціональний орган, що носить ситуативний, мобільний характер, структура якого трансформується в залежності від задач та цілей, які стають перед суб'єктом діяльності.

Залучення до дослідження цих принципів і методів аналізу дає можливість розкрити процес візуального мислення на рівні мікроструктурного й мікроструктурного аналізу, що дозволяє глибше дослідити його структуру, механізми та функції.

Завдання розгляду візуального мислення як продуктивної пізнавальної діяльності найбільш успішно може бути розв'язане, на наш погляд, з позиції висвітлених раніше теоретико-методологічних підходів, що існують у вітчизняній психології, а також з позиції концепції образу світу, що її розробив О.М. Леонтьєв [4] і такі вчені, як Б.М. Величковський, В.П. Зінченко, С.Д. Смирнов, О.О. Леонтьєв, Д.О. Леонтьєв, О.В. Логвиненко та ін.

Хоча О.М. Леонтьєв говорив про образ світу насамперед у контексті вивчення сприймання, сам факт включення значення як "п'ятого квазівиміру" образу світу свідчить про можливість поширення цього поняття і на галузь раціонального пізнання. Більше того, вважає С.Д.Смирнов [7], саме під час вивчення мислення евристична цінність поняття "образ світу" повинна розкритися повною мірою.

Виходячи з цього, при вивченні проблеми візуального мислення, необхідно враховувати дворівневу будову та відповідне їй ієрархічне співвідношення двох способів детермінації людської психіки, яка втілилась у культурно-історичній концепції Л.С. Виготського і набула свого розвитку в працях О.М. Леонтьєва, Л.М. Веккера та інших.

Дослідження проблеми візуального мислення нерозривно пов'язане з вирішенням питання про "демаркаційну лінію" (Л.М. Веккер) між образом та думкою, яке і нині є одним із найскладніших у психологічній науці. Межу, що розділяє образ та думку, Геккель оцінював як одну із світових загадок, а Дюбуа-Реймон вважав, що ця межа встановлює рамки природи пізнання [1]. Уперше ідею побудови емпірико-теоретичного "концептуального мосту" через перетин "образ-думка" висловив І.М. Сеченов.

Для того, щоб визначити зміст поняття "візуальне мислення", необхідно розглянути суттєві характеристики мислення взагалі як психічного пізнавального процесу. У сучасній психології мислення розуміється й вивчається як складно-структурована психічна діяльність, яка повністю не осягнута свідомістю, що має різнобічні відносини з чуттєвими процесами, образами й практичними діями, з мовою та попереднім досвідом.

Існує багато дефініцій мислення. Одним із тих, що найточніше відображає сутність цього психічного процесу, є визначення його як опосередкованого й узагальненого відображення зв'язків і відношень між предметами та явищами навколишнього світу.

Отже, основними характеристиками мислення є "відображення зв'язків і відношень", його опосередкованість та узагальненість. Усі виокремлені ознаки мислення, котрі належать до складу його найбільш поширених визначень, на думку Л.М. Веккера, хоч і є необхідними компонентами його загальної структури, але не є носіями специфіки думки порівняно з процесами домисленневої, суто образної психічної інформації.

Ознака – "відображення існуючих відношень" – жодним чином не може бути достатньою підставою для певного розмежування образу та думки, оскільки саме поняття "сутність" є досить невизначеним і багаторівневим. Ознака узагальнення відношень, що відображаються, також не є підставою [1: 174], оскільки узагальнення також є наскрізною характеристикою всіх

видів і рівнів образного психічного відображення, виступаючи істотною детермінантою таких характеристик образу, як константність, цілісність перцептивного образу та фрагментарність і нестійкість вторинного образу-уявлення.

Ми погоджуємося з цим, як і з тим, що однією з основних характеристик мислення є опосередкованість, але вона, взята в загальному вигляді, не містить у собі достатнього критерію, котрий дає змогу чітко відокремити мисленнєвий рівень пізнавальних процесів від рівнів сприймання та уявлення, оскільки опосередкування в модифікованому вигляді є властивістю і вторинних образів-уявлень, бо вони є образами об'єктів, котрі безпосередньо не впливають на органи відчуттів. Водночас, виокремлення цих ознак як основних у визначенні сутності мисленнєвого процесу є обґрунтованим, якщо виходити з того, що стосовно психічних пізнавальних процесів (і всієї психіки у цілому) діє загальний закон пізнання. Сутність його полягає в тому, що загальні характеристики пізнаваного об'єкта відкриваються пізнанню двічі - спочатку як генералізація ознак, а далі через їх диференціацію (повну і точну конкретизацію) до узагальнення. Виходячи з цього закону, специфіка мислення повинна виводитися як вищий та особливий, проте, окремий випадок загальних ознак організації психічних процесів [1: 182]. Таким чином, реально існує наявність двох різних рівнів – образного та мисленнєвого, котрі об'єднані спільним принципом організації психіки та перехідною формою між ними.

На підставі існування єдиних психічних законів розвитку психічних процесів постає питання про перехідні форми, що посідають проміжне положення між перцептивними та мисленнєвими процесами і реалізують під час розвитку стрибок через межу "образ-думка" (Л.М. Веккер). Таке проміжне положення посідають наочні види мислення.

Виходячи з означених принципів і положень ми розробили стратегіально-семантичний підхід, основні положення якого полягають у тому, що провідними чинниками розвитку візуального мислення є загальна "картина світу" як інтегруюча частина ментальності, властива певному суспільству, та індивідуальний образ світу суб'єкта, який формується в процесі розпредмечування ним цієї "картини світу" та опредмечування навколишнього світу. Ці чинники визначають візуально-мисленнєві стратегії, які є індивідуальними механізмами становлення образу-концепту.

Візуально-мисленнєву стратегію ми розглядаємо як систему індивідуально та особистісно усталених тенденцій до використання способів і прийомів трансформації та суб'єктивно-семантичної інтерпретації образу-концепту, що реалізовуватиметься як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівні, яка є індивідуально-особистісно та діяльнісно обумовленою, функціонально усталеною і реалізується в процесі перебігу процесу візуального мислення при розв'язанні тих чи інших творчих завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
2. Виготский Л.С. Избранные психологические произведения. – М.: Наука, 1956. – 262 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
4. Леонтьев А.Н. Психология образа // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1979. – С. 3-13.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Под ред. Ю.М. Забродина. – М.: Наука, 1984. – 444 с.

6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1989. Т. 1. – 488 с.

7. Смирнов С.Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 231 с.

8. Современная психология: Справочное руководство. – М.: ИНФРА 1999.- 688 с.

9. Максименко С.Д. Основы генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НІПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

10. Чебикін О.Я. Теорія і методика емоційної регуляції навчальної діяльності: Навч.-метод. посібн. – Одеса: Астропринт, 1999. – 158 с.

Подано до редакції 28.12.05

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются основные принципы мыслительной деятельности, а также его основные построения стратегически-семантического подхода к положениям. созданию концептуальной модели визуально-

SUMMARY

The article presents the main principles of the model of visual-thinking model of activity, specifies its strategic semantic approach to creating the conceptual essential notions.
